ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

Հարաւային Ռուսաստանի հայերի գաղթականութեան պատմութեան համար նիւթերից:

Изъ Матеріаловъ для Исторіи армянъ, на югѣ Россіи. Одесса, 1911. Отдѣльный оттискъ изъ XXIX тома «Записокъ Императорскаго Одесскаго Общества Исторіи и Древностей».

Պ. Լ. Մ. Մելքիսէթ-Բէկովը գեղեցիկ միտք է յղացել ռուսերէն գրուածքներով ծանօթացնել ռուս հասարակութեանը Հարաւային Ռուսաստանի հայ գաղթականութեան անցեալին ու ներկային:

Այս ուղղութեամբ Աքքիրմանի և Խրիմի հայերի անցեալի և ներկայի մասին համառօտ տեսութիւնը հրատարակելուց յետոյ, այժմ տալիս է վերև յիշուած վերնագիրը կրող մի գրքոյկ եւ 14 մեծադիր երեսներով, որի գլխակարգութիւններն են.

ա. Նովոռօսիայի և Բեսսարաբիայի հայ Լուսաւորչական առաջնորդներ.

բ. Բուլղարի հայերէն արձանագրութեան քարը.

գ. Օդեսսայի հայ եկեղեցին.

դ. Օդեսսայի Պատմութեան և Հնութեան Կայսերական ընկերութեան մատենադարանի ձեռագրերից.

1. Հայերի խնդիրները Վ. Ս. Պոպովին (В. С. Попову)
2. Հայերի գաղթականութեան (1779 թ.) գործը:

Ա.

Նովոռօսիայի և Բեսսարաբիայի հայ Լուսաւորչական առաջնորդներ վերնագրով գլխում պ. Մելքիսէթ-Բէկով աղբիւր ունի 1, հանգ. Գաբրիէլ արքեպիսկոպոսի յօդուածը, (որ տպուած է Օդեսսայի Պատմութեան և Հնութեան Կայսերական ընկերութեան հրատարակութեան IX հատորում, 1875 թուին մասն II եր. 315—316.) որ համարում է ոչ լիովին ճիշդ, 2, Քիշնևի կոնսիստորիայի հաղորդած տեղեկութիւնները,

և 3, Իւր ունեցած փաստերը: Այդ աղբիւրների համեմատ հա-մառօտում է Բեսսարաբիայի առաջնորդութեան ու առաջ-նորդների պատմութիւնը ըստ այսմ.

Թուրքերի տիրապետութեան ժամանակ Բեսսարաբիան, Մոլդավիան, Վալախիան և այլ տեղերը կազմում էին միասին մի առանձին թեմ: Այդ ժամանակ Ռուսաստանի իշխանութեան տակ եղած միւս գաւառները միասին կազմում էին մի այլ թեմ, որի առաջնորդը մինչև 1800 թիւն էր Յովսէփ արքեպիս. Արղութեանը, որ ընտրուեց կաթուղիկոս, բայց չօծուած վախ-ճանուեց:

Երբ Բեսսարաբիան միանում է Ռուսաստանին (1812 թ.), թեմական առաջնորդներն էին—Բեսսարաբիայում՝ Գրիգոր արքեպիսկոպոս Զաքարեանը, իսկ Ռուսաստանում՝—Յովհաննէս արքեպիսկոպոս Ներսիսեանը: Մոտաւորապէս այդ ժամանակ Ռուսաստանի ընդարձակ թեմը երկուսի բաժանուեց, առաջին մասը այն է Նախիջևանը, Նովոռօսիան, Ղրիմը, ամբողջ հարաւ-արևմուտքը և Եւրոպական Ռուսաստանի արևմտեան կողմը ընկաւ Բեսսարաբիային և կազմուեց Նախիջևան—Բեսսարա-բիայի նոր թեմը, Քիշնևում ունենալով առաջնորդական աթո-ռը. իսկ երկրորդ մասը—այն է, հիւսիս արևելեան և Եւրոպա-կան Ռուսաստանի արևելեան մասը, Սիբիրը և Միջին-Ասիական երկրները կազմեցին այլ թեմ, այդ է Աստրախանինը, համանուն քաղաքում ունենալով առաջնորդական աթոռը:

Ռուսաստանի տիրապետութեան տակ ընկնելուց յետոյ Բեսսարաբիայի հայ առաջնորդներն ու կառավարիչներն են.

1. Գրիգոր արքեպիսկոպոս Զաքարեան 1806—1627 թ. մինչև իւր մահը, որ տեղի ունեցաւ Բուքովինայի Սուչավա քաղաքում և թաղուեց Հաճկատար ս. Աստուածածնի վան-քում: Նրա մահից յետոյ թեմը ժամանակաւորապէս կառա-վարում է Աստրախանի առաջնորդ Յովհաննէս արքեպ. Ներ-սիսեանը (Գառնակերեանց):

2. Ներսէս արքեպիսկոպոս Շահազիզեան—Կամսարական 1828—1845 թ.: 1843 թուին ընտրուեց ամենայն Հայոց կա-թուղիկոս և 1846 թուին օծուեց կոչուելով Ներսէս Ե.: Տէր Ներսէս կաթուղիկոսը, որ պատմութեան մէջ յայտնի է Ներսէս Աշտարակեցի անուամբ, է ամենահամբաւաւոր և ժողովրդից սիրուած կաթուղիկոսներից մէկը: Նա Թիֆլիզում հիմնել է Ներսիսեան հայ հոգևոր դպրոցը, որ իւր ժամանակին կրթա-կան մեծ դեր է կատարել, որպէս Հայոց մտաւոր և բարոյական կեանքի հոսանքի միջավայր: Ներսէս Ե. 1857 թուին վախ-ճանուեց Թիֆլիզում և թաղուեց Էջմիածնում.

Ներսէսի Էջմիածին դնալով թեմը ժամանակաւորապէս կառավարում էին կոնսիստորիայի անդամները։

3. Մատթէոս արքեպիսկոպոս Վեհապետեան 1847—1857 թ. մինչև Աստրախանի առաջնորդ նշանակուելը։ Նա 1866 թուին վախճանուեց Աստրախանում և այնտեղ էլ թաղուեց։

4. Գաբրիէլ վարդապետ Այվազեան (Այվազովսկի), Բարձրագոյն հաստատուն թեմամբ կառավարիչ եղաւ 1857—1866 թ.։ Նա հռչակաւոր ծովանկար Յ. Այվազովսկու եղբայրն էր և հայ եկեղեցու ամենաշնորհալի և ակնառուոր հոգևոր պաշտօնեաներից մէկը, դուրս էր եկել Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութիւնից, հիմնադիր Թէոդոսիայի Խալիպեան միջնակարգ դպրոցի։ Յետոյ, եպիսկոպոսական աստիճանում, ս. Էջմիածնի Սինոդի անդամ և ձեմարանի տեսուչ եղաւ. այնուհետև արքեպիսկոպոսի կոչմամբ Թիֆլիզի թեմի առաջնորդ։ Վախճանուեց Թիֆլիզում և այնտեղ էլ վանքի աւագ եկեղեցու բակում թաղուեց։

5. Եղիազար արքեպիսկոպոս Տէր Կարապետեան, Բարձրագոյն հաստատուն թեմամբ կառավարեց թեմը 1865—1867 թ. վախճանուեց և թաղուեց Էջմիածնում։ Նրանից յետոյ թեմը ժամանակաւորապէս կառավարեց Գրիգոր վարդապետ Տէր Ստեփաննոսեանը։

6. Գէորգ արքեպիսկոպոս Տէր Միրզեան 1868—1871 թ. վախճանուեց և թաղուեց Քիշնևի առաջնորդական եկեղեցու դաւթում։ Նրա մահից յետոյ 1871—1877 թ. թեմը չունեցաւ առաջնորդ և ժամանակաւոր կերպով կառավարում էին իրար յաջորդելով Գէորգ վարդապետ Իշխան-Աբամէլիքեան և Սարգիս վարդապետ Տէր Գասպարեանց։

7. Ստեփան վարդապետ Մխիթարեան Բարձրագոյն հաստատուն թեմամբ կառավարեց թեմը 1877—1879 թ.։

8. Մակար արքեպիսկոպոս Տէր Պետրոսեան 1878—1885 թ. լինելով նաև Սինոդի անդամ (1883 թուից)։ 1885 թուին ընտրուեց ամենայն Հայոց կաթուղիկոսութեան համար երկրորդ թեկնածու և հաստատուեց կաթուղիկոս «ըստ կամաց հոգևորականութեան», օծուեց 1885 թուին Մակար Ա. կոչմամբ. վախճանուեց և թաղուեց ս. Էջմիածնում 1891 թուին։

Տէր Մակարի Էջմիածին մեկնելով թեմը ժամանակաւոր կերպով կառավարում էր կոնսիստորիայի անդամների ձեռքով։

9. Գրիգոր արքեպիսկոպոս Սագինեան 1887—1889 թ. վախճանուեց և թաղուեց Քիշնևի առաջնորդական եկեղեցու դաւթում։ Նրա մահից յետոյ թեմը ժամանակաւոր կերպով

կառավարեց Համազասպ վարդապետը, որ այժմ Էջմիածնում է ապրում:

10. Գրիգոր եպիսկոպոս Աղափիրեան Բարձրագոյն հաստատուած կառավարիչ թեմի. 1891—1894: Յետոյ՝ Էջմիածնի Սինօդի անդամ, վախճանուեց և թաղուեց Էջմիածնում:*

11. Յուսիկ վարդապետ Մովսիսեան. Բարձրագոյն հաստատուած կառավարիչ թեմի, 1884—1897 (ուղիղ 1895—1898). յետոյ կարգուեց Էջմիածնի Սինօդի անդամ. եպիսկոպոսի և արքեպիսկոպոսի աստիճանում՝ Երևանի թեմի կառավարիչ. այժմ Էջմիածնի Սինօդի անդամ է (երկրորդ անգամ):

12. Ներսէս արքեպիսկոպոս Խուդավերդեան թեմի այժմեան առաջնորդ. Երևանի թեմի կառավարիչն էր մինչև 1899 թիւը երբ անդափոխուեց Քիշնևի թեմը:

Բ.

Բուդաղի հայերէն արձանագրութեան քարը.

Ակկերմանի հայոց Երեմիա քահանայ Ասլիբեկեանը 1910 թւականը Բեսսարաբիայի Բուդաղ աւանին այցելելիս՝ մի գերեզմանոցում գտել է մի քար հայերէն արձանագրութեամբ, որ վերաբերում է ԺԳ. դարին:

Այդ արձանագրութեան քարը սպիտակ մարմար է մօտ մի խորանարդ արշին մեծութեամբ: Քարի երեսին նկատւում են զանազան տեսակ քանդականկարներ, իսկ երկու միմեանց հակառակ կողերին՝ հայերէն գլխատառերով այս արձանագրութիւնն է.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՀԱՆԳՍՏԵԱՆ ՔԻԼԵՑԻ ՏԻՐԱՑՈՒ ՄԵԼՔՈՆԻ ԴՈՒՍՏՐ ԵՂԻՍԱԲԷԹԻ, ՈՐ ՓՈԽԵՑԱՒ ԹՎԻՆ 1214 ԱՊՐԻԼԻ 7-ԻՆ:

Քիլի գիւղաքաղաքը գտնւում է Ակկերմանի և Իզմայիլի գաւառների սահմանում Դունի Քիլեան բազուկի մօտ: Քիլին ամենևին առնչութիւն չունի Փոքր-Ասիայի Կիլիկիայի հետ, ուր հայերը երբեմն ունէին առանձին Կիլիկեան թագաւորութիւնը, ուր այժմ գտնւում է Կիլիկիայի կաթուղիկոսութեան աթոռը Սիս քաղաքում:

* Գրիգոր եպիսկոպոս Աղափիրեանը վերադառնալով Էջմիածին կարգուեց իւր ցանկութեան համեմատ Աղուլիսի ս. Թովմայի վանքի վանահայր, ուր եւ վախճանուեց ու թաղուեց 1897 թուին:—Մենք նոյնութեամբ առաջ բերելով ս. Մելիքսէթ-Բէկովի առաջնորդների ցանկը, հարկ համարեցինք նաև վրիպումները ուղղել: Յ. Ա. Ե.

Այս արձանագրութիւնը ուշադրութեան արժանի է տիրացու Մեղքանի Քիլեցի մակդիրով։ Եթէ Քիլիում եկեղեցի չլինէր, չէր էլ կարող Քիլեցի տիրացու լինել։ Հետևաբար, գոնէ արձանագրութեան ցոյց տուած 1765 թուին պէտք է լինէր Քիլիում հայ եկեղեցի ծխերով։ Եւ յիրաւի, թուրքերի տիրապետութեան ժամանակ Քիլիում կային հայ, հրէայ, մոլդաւան բնակիչներ, բայց Քիլին Ռուսաստանի հետ միացուելուց յետոյ բնակիչների մեծագոյն մասը բաղկացաւ վերկիրսոներից ու մալրոսներից։ Հայ կաթոլիկ Մինաս վարդապետ Բժշկեանը, որ այցելել է Քիլին ԺԹ. դարի սկզբին, ցոյց է տալիս՝ որ— «առաջ այստեղ եղել է շատ հայ, նրանք ունեցել են ս. Աստուածածնի անունով եկեղեցի, բայց շատերը տեղափոխուել են Դրիդոբիոպոլ», որ-ինչպէս յայտնի է, հիմնուել է 1792 թուին, Ակերմանի, Իզմայիլի, Քիլիի և Կաուշանի հայ գաղթականների ձեռքով։ Բացի այս Քիլիի պրաւոսլաւ աւագ եկեղեցում մինչև այս ժամանակ պահպանուում էին մի քանի հայ արձանագրութիւններ, փորագրուած քարէ սալերի վերայ զանազան թուականներով (ԺԷ և ԺԸ դարեր), որոնց մասին յիշում է Գաբրիէլ վարդապետ Այվազովսկին, Խ. Քիւշուկ-Յովհաննիսեանը։ Այս ամենից հետևում է, որ անկասկած, Քիլիում եղել է հայ եկեղեցի, որը բացի թողի է եղել հայերի գաղթելովը եկատարինէ Մեծի սկզբնաւորած Դրիդոբիոպոլ քաղաքը։ Ըստ այսմ, պարզ է, որ Քիլիի հայ եկեղեցին պէտք է որ 1792 թուից յետոյ կրծանուած ու անհետացած լինի։

Գ.

ՕԴԵՍԱՅԻ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Հայ կաթոլիկ վարդապետ Մինաս Բժշկեանը, որ ԺԹ. դարի սկզբին այցելել է Օդեսային, այսպէս է նկարագրում այնտեղի հայերի դրութիւնը.

«Հայերը ապրում են քաղաքի հարաւային կողմում, և 30 ընտանիքից աւելի են. գաղթել են Դրիդոբիոպոլից. չունեն առանձին եկեղեցի, և ժամերգութիւնը կատարում են տներում։» Ուրեմն Օդեսայի հայը ԺԹ. դարի սկզբում չունէին եկեղեցի։ Օդեսայի եկեղեցու աւագ քահանայ Դրիդոր Խաչատանջեանը Մշակում 1910 թ. № 26, ասում է.

«Այժմեան եկեղեցին առաջ աղօթատուն էր, որը հետզհետէ մեծանալով, յատկապէս մայեօր Նաստվալովի 1880 թ. 8000 ռուբլի նուիրաբերութեամբ սարացաւ այն տեսքը, որ այժմ ունի»։

Եկեղեցին նուիրուած է ս. Գրիգոր Լուսաւորչի անուան և գտնւում է Բեսսարաբիայի հայ թեմում:

Արեւմտեան դռան բարաւորի վերայ ներսի կողմից կայ հետևեալ արձանագրութիւնը.

«Օգնականութեամբ Աստուծոյ, կառուցաւ զանգակատունս Օդեսսայի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյս հայոց արդեամբք գերազնիւ հայազգի մայոր Թոմայի Նացվալեանցի, յամի Տեառն 1884 և յազգական 1333».

Օդեսսայի հայ եկեղեցին իւր հիմնարկութեան օրից սկսած ունեցել է հետևեալ քահանաները.

1. Յովհաննէս աւագ քհնյ. Թաթուլղեան վախճանուած 1908 թուի օգոստոսին.

2. Գրիգոր աւագ քհնյ. Խորասանջեանց վախճանուած 1910 թ. նոյեմբերին. որից յետոյ ժամանակաւորապէս պաշտօնավարեց Հին-Խրիմի քահանայ Հ. Քէշիշեանը:

3. Գրիգոր (ուղիղ Յովհաննէս) քահանայ Զուբարեանը ընտրուեց ծխական ժողովով և հաստատուեց թեմական առաջնորդից ու կառավարութիւնից այս 1911 թուին:

Եկեղեցու երեսփոխանը 25 տարուայ ընթացքում և աւելի՝ է Ս. Ասվադուրովը (Սիրական Աստուածատրեանց):

Եկեղեցու մօտ կայ մի դասեան եկեղ.-ծխ. դպրոց և հայ աղքատների հոգաբարձութիւն:

Դ.

Օդեսայի պատմութեան եւ հնութեան Կայսերական ընկերութեան մատենադարանի ձեռագրերից . . .

Այս գլխում պ. Լ. Մ. Մելիքսէթ-Բէկովը տալիս է համառօտ տեղեկութիւն Եկատերինա Բ. Կայսրուհու գործավար Գաղտնի խորհրդական (Тайный Совѣтникъ) Վասիլիյ Ստեփանովիչ Պոպովի մասին, որը մեծ դեր է խաղացել Ռուսաստանի հարաւակողման հայերի պատմութեան մէջ: Նա ասում է.

Վասիլի Ստեփանովիչ Պոպովը միշտ էլ առանձին բարեացակամ վերաբերմունք է ունեցել դէպի հայերը, և շատ անգամ է հայոց գործերի համար միջնորդ հանդիսացել Եկատերինէ Մեծի առաջ: Այդ բանում մենք համոզւում ենք այն բազմաթիւ գրաւոր տուեալներով, որոնք պահպանուած են մինչև մեր ժամանակը: Վ. Ս. Պոպովի ջերմ վերաբերմունքը դէպի հայերը երեւում է Եկատերինոսլավի նահանգապետ Վ. Վ. Կախովսկու մի նամակից առ Վասիլիյ Ստեփանովիչը, որի բովանդակութիւնն է: «Ձերդ գերազանցութեան պատուէրը

հայերի վերաբերությամբ ես կը կատարեմ ճշդությամբ։ Ես ոչ ինչ չեմ խնայի ցոյց տալու նրանց ամեն տեսակ կարևոր օգնություն, նրանց ցանկություններին բաւականություն տալով համաձայն պետական շահերի։ Համարձակում եմ խնդրել որ նրանց մասին հաճելիք հանգիստ լինել։ Երբ այն կողմում լինեմ, նրանք շնորհակալություն կը մատուցանեն Ձեզ, նրանց մասին Ձեր Գերազանցության հոգացողության համար»։

Բացի այս, Վ. Ս. Պօպովի բարեացակամությունը առ հայերն նկատւում է և այն երկու փաստաթղթերի մէջ, որոնց պատճէնները պահում են Օդեսայի պատմության և հնության կայսերական ընկերության ձեռագրերի մատենադարանի հաւաքածոյում infolio II 29, 63 v. 310—312 v.։

Այդ փաստաթղթերը երկու խնդիրներ են, որ Նոր-Նախիջևանի հայերը մատուցել են Վ. Ս. Պօպովին։ Առաջին թուղթը աղերսագրի ընոյթ ունի, որով Նախիջևանի հայերը, ցոյց տալով իրանց կարիքները, աղերսում են բաւարարել նրանց։ Երկրորդ փաստաթուղթը ուղերձի ընոյթ ունի, որով նոյն հայերը յայտնում են Վ. Ս. Պօպովին շնորհակալություն նրա հոգածության և հովանաւորության համար, և հայցում են նրա միջնորդությունը Բարձրագոյն Իշխանության առաջ հայերի մասին։ Այս նախաբանից յետոյ պ. Մելիքսէթ-Բէկով դնում է յիշեալ փաստաթղթերը իրանց ուղղագրությամբ, և որ մենք հայ թարգմանությամբ մէջ ենք բերում։

1.

ա.

«Ձերդ Գերազանցություն, ողորմած Տէր, Վասիլիյ Սաեփանովիչ. Նախիջևանի հասարակության ժողովուրդը, որ հեծում է թշուառության լծի տակ, անընդհատ արտայայտելով իւր սրտագին կարեկցության զգացմունքը աղքատներին բաւարարելու և յանձանձելու առիթով նրա վերայ ծանրացած պետական հարկի մասին, չէր դադարում իւր աղերսանքները անելու մեզ արուած բարիքների պատճառ հանդուցեալ վսեմափայլ իշխանին (խօսքը Պոտեմկինի մասին է), որ մատուցւում էին նրան հայոց Յովսէփ սրբազան արքեպիսկոպոսի միջոցով, որը չորս տարուայ ընթացքում մեր ներկայացուցիչների հետ, ինչպէս Ձերդ Գերազանցության յայտնի է, միջնորդություններ էր անում Նորին Վսեմափայլության առաջ. մարդկության այս բարերարը թշուառների թախանձանքի

ձայնին ունկնդիր լինելով իւր բերանով տալիս էր մեզ սիրալիր հաւաստիացումներ, իւր ջանքերով Բարձրագոյն Թագուհու աջքից ձեռք բերելու, որով լցնում էր բոլոր սրտերը աներկեայ յոյս, բայց երբ Նրա կեանքի ճրագը հանգաւ, մենք էլ մնացինք մեր տառապանքի խաւար վայրում, ուր այժմ մեր միակ մխիթարութիւնը Ձեր մարդասէր սիրտն է, որ բորբոքւում է ժողովրդի բարօրութեամբ և վառւում է Նրա բարիքի հոգածութեամբ, որով բարեհաճեցիք խոստանալ մեզ ողորմածաբար ներկայացնել և ձեռք բերել մեր այն խնդիրների վերաբերութեամբ ողորմած որոշումներ, որ մինչև այսօր արժանի չէինելով ունենալ, յիշեցնում ենք։ Մեր խնդիրը Նորին Կայսերական Մեծութեանը ամենահպատակօրէն մատուցանելու համար ուղևորում է Հայոց Յովսէփ սրբազան արքեպիսկոպոսը մեր ընտրուած և լիազօրուած պատգամաւոր Պրիմեր Մայեօր և նշանակիր (кавалеръ) Աբրահամովի և Կարապետ Կարակաշեանի հետ, աղաչինում եմ Ձեզ մարդկութեան իսկական բարերար, բոլոր հասարակութեան կողմից խոնարհագոյն խընդրով, ողորմած աչքով նայեցէք այդ խնդրին, գործ դրէք Ձեր ջանքը որ այս անբաղդներին և տգիտութեան խաւարի մէջ նստողներին և թշուառութիւններից չարչարուածներին լուսաւորի Միապետի բարեհաճութեան պայծառ ճառագայթը, ազատելով մեզ այդպիսի պահանջներից և դեղանի իւր մայրական գթառատութիւնը մեր միւս խնդիրների վերաբերութեամբ․ Ձեր Գերազանցութեան այս բարերարութիւնը կը բորբոքէ բոլորի սրտերը յաւիտենական լինել շնորհապարտ Ձեր բարերարութեան համար, յետ այսօրից լինելով խորին անձնանուիրութեամբ։

Բ․

Ողորմած Տէր․ Դաւիթ Սոլոմոնովիչ․ Մեր Նախիջևանի հասարակութիւնը իմացաւ մեր պատգամաւոր Պրիմէր Մայեօր ու նշանակիր Իվան Աբրահամովից մեր հասարակական գործերի համար Ձեր ողորմած ջանքերը․ մատուցանում ենք մեր հանուր և խոնարհագոյն շնորհակալութիւնը ձեր ջանքերի համար։ Բայց ինչպէս այժմ մեր գործերը մօտենում են վախճանին, և մնում են, միայն որ Ձերդ Գերազանցութիւնը ներկայացնի մեր մայր Ամենաօգոստափառ Թագուհու ամենագթած քննութեանը։ Եւ դրա համար էլ ամենախոնարհաբար խնդրում ենք ձեր հովանաւորութեամբ ձեռք բերել մեր բոլոր խնդիրների մասին Նորին Կայսերական Մեծութեան ողորմած բարեհաճու-

թիւնները։ Այդ բարեհաճութիւնները կը լինին ձեր յաւիտենական յիշատակը մեր բոլոր հասարակութեան համար և պարտաւոր կը լինենք Ամենաբարձրեալի գոհութեան սեղանի առաջ աղօթել Ձեր Գերազանցութեան յաւատաւ առողջութեան համար։ Մեր կարիքների մասին այսուհետև համարձակելով մանրամասնօրէն գրել, յանձնարարեցինք Պրիմէր-Մայեոր և նշանակիր Աբրամովին նեցկայացնելու Ձերդ Գերազանցութեանը, յանուն մեր մայր Նորին Կայսերական Մեծութեան, մեր խնդրի հետ։ Որ՝ որպէս այսուհետև բոլոր հասարակութեան ընդհանուր ձայն կարժանանայ Ձեր բարձր ուշադրութեանը և այդպէս կը բաղդաւորի մեզ իւր ողորմած միջնորդութեամբ, բոլորս ամենախոնարհաբար խնդրում ենք, ենթարկելով ընդ ամին Ձեր Գերազանցութեան ողորմած հովանաւորութեանը այդ շատ օգիցների անդուլ ջանքերը, որ հասարակութեան օգտին գործադրել է 15 տարի շարունակ՝ մեր իշխանաւորը լինելով։ Նրա բարի կարգադրութիւնները և եռանդուն ծառայութիւնը, յիրաւի, արժանի են փարձառութեան, որի մասին մեր բոլոր հասարակութիւնը իրան պարտաւոր է գտնում մատուցանելու Ձերդ Գերազանցութեան այս ամենախոնարհ խնդիրը։

Ազնուականներից։ Բոգդան Լազարեվ, Սաեփան Զալոխուշիվ, Նիկիտա Պետրով, Մարտին Իվանով։ Բոգաբացիներից։ Մանուիլա Իվանով, Կարապետ Իվանեսով, Դանիլա Խոջայեվ։ Աւագ (ազգանունը անընթեռնելի)։ Վաճառականներ։ Յարութիւն Պօպով, Գասպար Մարգարով, Խաչիրեա Պողոսով, Օվանէս Կոպեալիեվ։ Մեշչաններից։ Խաչիկ Պետրոսով, Ղազար Գերկիշկարով, Խաչիրեա Պետրոսով, Կիրակոս Արութիւնով։ Արհեստաւորներից։ Բաբի Պարսեղով, Սաեփան Սարգիսով, Ագուն Ակսենտով, Մագարաիչ Ռոմատուրով։ 26 յուլիսի 1793 ամի։ Նախիջևան քաղաք։

2.

Հայերի գաղթականութեան (1779 թ.) գործը.

Օգնասայլ պատմութեան և հնութեան կայսերական ընկերութեան ձեռագրերի մէջ, ասում է գ. Մելքիսէթ-Բէկովը երեք փաստաթղթերի պատճէններ էլ կան, որոնք վերաբերում են հայերի 1779 թուի գաղթականութեան և գտնուում են Բոստովեան ս. Դիմիտրու ամրոցի արխիվի «Архивъ крѣпости Св. Димитрія Ростовскаго» հաւաքածոյի մէջ, in folio II. 28, 62. № 61. v. 197—199.

Այդ փաստաթղթերը Բախմուտի գաւառային դիւանատան գրութիւններն են Բաստովի ամրոցի աւագ—ամրոցապետ (оберъ—комендантъ) Գէներալ Մայոր Սիմէոն Գրիգորեվիչ Գուրիեվին գրած, Եկատերինոսլաւի վերայով Բախմուտ հասած գաղթական հայերին գէպի Բաստով ուղարկելիս, այնտեղ բնակեցնելու առիթով։

Առաջին յայտարարութիւն փաստաթուղթը գրուած է 1779 թուի հոկտեմբերի 3-ին № 4044. Եկատերինոսլաւի հայերի գաղթի առիթով, որ կատարուում էր Ազարիա եպիսկոպոսի և Սիմէոն վարդապետի առաջնորդութեամբ և գաղթականների թիւն է արական և իգական 603 հոգի.

Երկրորդը գրուած է 1779 թ. հոկտեմբերի 15-ին № 4072, Ռէֆէի (Թէոդոսիա) հայերի գաղթի առիթով, որ կատարուում էր Խաչատուր Աբրամովի առաջնորդութեամբ և նրանց թիւն է արական և իգական 651 հոգի.

Երրորդը գրուած է 1779 թ. հոկտեմբերի նոյնպէս 15-ին. № 4073. Կարասու-Բազարի հայերի գաղթի առիթով, որ կատարուում էր Մելքիսէթ Բեգրոսովի առաջնորդութեամբ և նրանց թիւն էր 1892 հոգի։ Բոլոր երեք քաղաքների գաղթականների թիւը միասին 3146 մարդ։

Պ. Լ. Մ. Մելքիսէթ-Բէկովի գրքոյկի բովանդակութիւնը թարգմանաբար մէջ բերինք «Արարատ»ի ընթերցողների համար, համոզուած լինելով որ մեր գաղթականութեան պատմութիւնը միշտ էլ հետաքրքիր և խրատական կարող է լինել մեզ համար։

Բեսարաբիայի և Նոր-Նախիջևանի հայերի թուի և նրանց աճելութեան մասին մի գաղափար տալու համար ունում ենք մի ցուցակ, որ կազմել ենք 1895 թուին՝ առնելով 1879 և 1894 թուականները. ընթերցողները այդ երկու թուականների համեմատութեամբ կը տեսնեն, թէ հայերը ուր աճում են և ուր նուազում և ապագայում ուր տեղի հայերին ինչ ելք է վիճակուած։

№№	ՏԵՂԻ	ԵԿԵՂԵՑԻ	Ըստ ցուցակի 1879			Ըստ ցուցակի 1894		
			Տուն	Ընտան.	Իրտան.	Տուն	Ընտան.	Իրտան.
1	Ս. Պետերբուրգ	Ս. Կատարինէ դերեզմանոցի	72	132	120	—	350	150
2	Մոսկուա	Վերափոխմ. Ս. Աստուծոյ Ս. Յարութիւն. Ս. Խաչի	51	158	115	—	300	200
3	Խարկով	Աղօթատուն	21	40	17	—	100	110
4	Կիև	,,	8	69	40			
5	Պոլտավա	—	6	7	2			
6	Բոլկրադ	—	2	2	4			
7	Քիշնև	Ս. Աստուծոյ	104	200	221	75	180	124
8	Նիմոբէն գ.	—	—	—	—	5	11	14
9	Բուդէշտ գ.	—	4	16	11	1	2	2
10	Սագա գ.	—				3	3	6
11	Սիոբէն					3	7	5
12	Օրէնէյ	Ս. Աստուծոյ	23	53	52	—	130	168
13	Վատուլիկայ գ.	—	6	18	24			
14	Ցիրերիկա գ.	—	2	3	1			
15	Բէլց քաղաք	—	16	36	37			
16	գիւղորայք 10	—	12	39	26			
17	Սարոկա գիւ. գիւղորայք 8		10	30	22			
18	Հօթին քաղաք	Ս. Յովհաննէ	4	12	16		4	8
	ի գաւառին	—	1	1	1			
19	Հնչեշտ գիւղաք.	Ս. Աստուծոյ	43	96	83		92	77
	ի չրջակայ վեց գիւղորայս	—	9	16	11			
20	Աքիրման քաղ.	Ս. Աստուծոյ	160	336	364		218	325
21	Իզմայիլ քաղ.	Ս. Աստուծոյ	29	72	58		46	62

№№	ՏԵՂԻ	ԵԿԵՂԵՑԻ	Ըստ ցուցակի 1879 Տուն	Արակ.	Իգակ.	Ըստ ցուցակի 1891 Տուն	Արակ.	Իգակ.
	Խերսոնի Նահանգ							
22	Օդեսսա	Ս. Լուսաւորիչ	202	309	276	—	350	420
23	Գրիգորիոպոլ	Ս. Պօղոս Պետրոս	75	179	183			
		Ս. Ածածին	41	114	106		128	159
	Տաւրիկեան Նահ.							
24	Սիմֆերոպոլ	Ս. Ածածին	224	480	568	205	470	523
25	Խարասուբազար	Ս. Ածածին	104	262	248	90	179	214
	ի գիւղորայս	—	17	62	44			
26	Մելիտոպոլ	Ս. Աւետման					152	125
27	Օրբազար	Ս. Ածածին	91	211	252		100	115
28	Բախչիսարայ	?	6	13	14		14	11
29	Եալթա		7	18	17	—	—	—
	Օտա բականք		—	16	—	—	—	—
30	Սեւաստոպոլ		8	20	18	—	—	—
31	Եւպատորիա	Եկեղ.	16	50	58	—	80	58
32	Հին Խրիմ	Ս. Ածածին	81	230	225	—	191	210
33	Թէոդոսիա	Եկեղեցիք չորս	115	242	247	—	252	262
34	Նողայրք	Ս. Ածածին	38	92	103	—	85	68
35	Կերչ	Ս. Հրեշտակապետաց	78	168	163	70	185	152
	Նահանգ Կազակաց Դոնի							
ա.	Ն. Նախիջևան	Ս. Լուսաւորիչ	368	1221	1042	425	—	—
		յատարութեան	69					
բ		Ս. Ածածին	299					
		յատարութեան	120			320	—	—
գ.		Ս. Համբարձման	268			315	—	—
		յատարութեան	42					
դ.		Ս. Նիկողայոս	320					
		յատարութեան	150	983	865	360	—	—

№№	ՏԵՂԻ	ԵԿԵՂԵՑԻ	Ըստ ցուցակի 1879			Ըստ ցուցակի 1894		
			Տուներ	Արական	Իգական	Տուներ	Արական	Իգական
ե.		Ս. Թէոդորոս	185	536	512	245	—	—
		յատարութեան	76					
զ.		Ս. Գէորգ	147	386	342	148		
		յատարութեան	42				—	—
է		Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ գերեզմանատուն	—	—	—	—	—	—
38	Զալթր գիւղ	Ս. Հմբրձման	501	1815	1668			
		Ներեկք	11	32	32	800	2458	2205
39	Թոխոր	Ս. Սարգիս	525	1691	1476	750	2205	2069
40	Մեծ Սալա	Ս. Ածածին	280	934	882	357	1337	1199
41	Փոքր Սալա	Ս. Գէորք	153	383	380	161	593	553
42	Նիւզիթա	Ս. Յովհաննէս	145	375	367	166	493	496
43	Կատարին աւան	Աղօթ.	—	—	—	25	65	59
44	Ապարակ առ սուրբ Խաչ վանուց չիք տեղեկութիւն գթուց ժողովրդական, հսմու է վանահայր							

Այս թուերը որքան և թերի ու պակասաւոր, սակայն մօտաւոր գաղափար են տալիս, թէ հայք ուր աճում և ուր նուազում են։ Զգալի նուազումն նկատւում է Բեսսարաբիայի, Խերսոնի, Տաւրիկեան նահանգի գաւառական քաղաքներում ու գիւղերում, ամենւրեք՝ մայրաքաղաքներում, կենդրոնական քաղաքներում և Նոր-Նախիջևանի գիւղերում:

Յուսիկ Արքեպիսկոպոս